

על קטעים אשכנזיים בגניזה

מאת א'מ הברמן

ראשוני הפרסומים מתוך אוצר הגניזה היו מטבע הדברים כתבים מארצות המזרח, ובעיקר מארץ־ישראל, מצרים ובבל, וגם מספרד, הלא הם ספר בן סירא, תרגומי המקרא, קטעי תלמוד ומדרש, כתבי הגאונים, שירי חול, מכתבים וכדומה; ורוב הדברים המתפרסמים עד היום, הם בשטח זה. כל חוקר בחר לו מתוך התיבות השונות, שהגיעו ממצרים לקיימברג', דברים מענייניו, ולא שם לב לדברים שאינם מענייניו, והשאירם במקומם. אפשר לומר, כי בדרך כלל לא מצאו החוקרים הראשונים עניין בקטעים המאוחרים, הנמצאים גם הם בשפע בגניזה.

אין בדבריי אלה משום ביקורת על ההעדפה שחלה על כתבי הקדמונים, שכן חשיבותם מרובה והאירו עינינו בכמה פרשיות בתולדות עמנו ותרבותו בארץ ובסביבתה; ולא אמרתי מה שאמרתי אלא כדי לקבוע עובדה.

בשנים האחרונות חל שינוי, וחוקרים התחילו לשים את לבם גם לטקסטים מאוחרים. והנה נמצאים גם דפים אשכנזיים בגניזה, ואפשר שגם החוקרים הראשונים הרגישו בהם, אבל כיון שלא מצאו עניין בהם הניחום במקומם. ולא עוד אלא שהפיוטים האשכנזיים, שעינם הבחינה בהם, היו ידועים לחוקרים, שכולם היו אשכנזים, וחשבו שכבר נדפסו. ואת הטקסטים ביהודית־אשכנזית, וכן הטקסטים הגרמניים באותיות עבריות, ראו כדברים של מה בכך, שלא כדאי היה להתעסק בהם. שאר הכתבים האשכנזיים שייכים לתקופה מאוחרת, שהחוקרים הראשונים לא עסקו בה. ואודה על האמת: אין בקטעים האשכנזיים משום אותה הפתעה שעולם המדע הופתע בגילוי ספר בן סירא העברי. ברית דמשק של כת מדבר יהודה, פיוטיהם של פייטני ארץ־ישראל הקדומים ועוד ועוד. אבל בכל זאת יש גם בקטעים אלה עניין רב מכמה בחינות: בפיוטים יש משום השלמה לפיוטים קטועים שלא נמצאה להם תקנה ממקום אחר. בקטעים ביהודית־אשכנזית אפשר לראות, כי יהודי אשכנז לא היו מנותקים גם מבחינה רוחנית מסביבתם הנכרית, והכירו את לשון העם שישבו בתוכו ואת תרבותו; ואפשר ללמוד בכמה מהם גם עניינים יהודיים בתקופה מסוימת שאינם ידועים ממקור אחר.

גם במכתבים ביהודית־אשכנזית, א־י־י הם מהמאה השש־עשרה, יש עניין לחוקרים מבחינות שונות: מבחינת הלשון, שהיא כבר קרובה ליידיש של ימינו, ומבחינת תוכנם שיש בו להאיר את עינינו על מצב הקהילה האשכנזית בארץ־ישראל בימים ההם. הקטעים האשכנזיים, שבהם מדובר כאן, הם משלושה סוגים: פיוטים עבריים קדומים, טקסטים ספרותיים ביהודית־אשכנזית ומכתבים באותה לשון, וכל סוג הוא מתקופה אחרת.

הפיוטים הם של הפייטן האשכנזי הידוע, ר' שמעון בר יצחק, והם: סליחה ('אזור נא עז'), שלושה פיוטים לראש השנה ו'יוצר' לשבת שירה. מלבד הסליחה נדפסו כל הפיוטים במחזורי אשכנז השונים, והם מקובלים עד היום במנהג אשכנז. בדפים אלה אנו מוצאים שינויי נוסחאות שיש בהם עניין, ובעיקר זכינו על ידיהם להשלמת הפיוט 'אמיץ המנושא' (מלך עליון), היינו האותיות: ת, י, ל, נ, ע, צ, ר של 'מלך אביון', החסרות בכל המקורות שהגיעו לידינו. כשהוצאתי את 'פיוטי ר' שמעון בר יצחק', ברלין-ירושלים תרצ"ח, יכולתי להשלים את האותיות הללו על-פי דפים אלה. וגם דניאל גולדשמידט במחזורו לראש השנה (ירושלים תש"ל) אינו מציין מקור אחר. 'אזור נא עז' פרסמתי רק על-פי העתקת צונץ, כיון שלא מצאתיו בכתב-היד שהיו בידי. השווה ספרי הנ"ל עמ' נ' והערה שם.

חשיבות גדולה נודעת לכתב-היד הקדום ביותר ביהודית-אשכנזית, ותאריך מפורש בו, שנת קמ"ג לפ"ק, היינו 1382/3. בכתב-יד זה מימשו ידיהם של חוקרים שונים, אבל לא השגיתו כנראה בתוכנו ובתאריך שבו. הראשון שהכיר בחשיבותו של כתב-היד היה ד"ר י"ל טייכר, איש קיימברג, והוא העיר את תשומת לבו של החוקר ד"ר ליב פוקס מאמשטרדם עליו, והוא הוציאו לאור בצורה מדעית: צילום כתב-היד, טרנסקריפציה, טרנסליטרציה ותרגום גרמני חדש, בליידן בשנת 1957.¹

כתב-היד מכיל ארבעים ושניים דפי נייר, והכתב הוא אשכנזי-קורסיבי, שנכתב כנראה באיטליה. מחציתו של כתב-היד, שהוא מטושטש מאד, מכיל שירים יהודיים מחזוריים, והם: (1) 'משה רבנו', נוסח של 'מדרש פטירת משה רבנו'. (2) 'גן עדן', תיאור פיוטי של הגן על-פי 'סדר גן עדן'. (3) 'אברהם אבינו', סיפור-שירי המתאר את שבירת הצלמים בבית תרח. (4) 'יוסף הצדיק', עיבוד-שירי של פרשת יוסף עם אשת פוטיפר על-פי מדרש רבה וספר הישר. (5) משל האריה החולה, הידוע גם מתוך 'משלי שועלים' של ברכיה הנקדן, (השווה מהדורתי, ירושלים תש"ו, סימן א). ומסתבר שהמחבר האשכנזי השתמש במשל לועזי הידוע גם מתוך ספר המשלים של מאריה די פראנס. לאחרונה בא 'דוכוס הורנט', טקסט גרמני טהור השייך למיתולוגיה הגרמנית.

בטקסטים שעניינם יהודי, יש שינויים לא מעטים לגבי הטקסטים הידועים לנו באותו עניין. ויש להניח, כי מחבריהם השתמשו במקורות עבריים שלא הגיעו לידינו.

מחברי השירים ביהודית-אשכנזית חתמו בשמם בסופי החיבורים: 'איזק דער שריברא' נזכר בסוף 'משה רבנו', בסוף 'גן עדן' ובסוף 'אברהם אבינו'. ובסוף משל האריה החולה חתום 'דער שרייבער אברהם', והשם שימש לו גם חומר לחרוז: 'די אינגל אימא הימל זינט אימא גראם / אונ' אוך דער שרייבער אברהם'.² הוא גם הוסיף משל

1. ל. פוקס, די עלטסטע היינט באקענטע ווערק פון דער יידישער ליטעראטור (1382), ליידין 1957.

2. הנני להביא כאן דוגמאות מן הלשון והכתיב האשכנזיים של הימים ההם על-פי סיומיהם של שני המחברים היהודים בשיריהם:

עברי: 'גאות רשעים' / ילבשו קרעים', ומשל זה אינו ידוע ממקור אחר, ולא נזכר בספר 'אוצר המשלים והפתגמים' לישראל דוידסון, ירושלים תשי"ז.

בשיר 'יוסף הצדיק' הכרתי אקרוסטיכון אלפביתי, אלא שאחרי כן בא עוד סימן לאקרוסטיכון, שלא הצלחתי לצרפו לשם. רק בסוף אפשר לקרוא: נקדן. בסוף החלקים היהודיים בא סדר פרשיות התורה וכן תרגום אשכנזי לאבני החושן.

עניין רב יש לחקר הספרות הגרמנית העתיקה ב'דוכוס הורנט', והוא המקור הקדום ביותר לאגדת Gudrun או Kudrun, שבה עורר הורנט בשירו את אהבתה של Hildebrand, והיא נתפרסמה בספרות הגרמנית רק מתוך מקורות של המאה השש־עשרה.

מובן שחכמי גרמניה קפצו על המציאה הגדולה הזאת, פרסמו את הטקסט מחדש וכן מחקרים עליו. ואחד, שחרה לו שיהודי מצא את הטקסט הקדום הזה באותיות עבריות, הלך וכתב, וכמובן בעילום שם, מכתב לפוקס בזה הלשון: Lassen Sie Ihre schmutzigen jüdische Hände weg vom deutschem Kulturgut!

המכתבים ביהודית-אשכנזית שנמצאו בגניזה הם המאוחרים בזמן, היינו משנת 1567, וגם הם המכתבים הקדומים ביותר בלשון זו שהגיעו לידינו. מכתבים אלה נדפסו על-ידי שמחה אסף ב'ציון', ז' עמ' 65–72 ושנית בספר 'מקורות ומחקרים בתולדות ישראל', ירושלים תשי"ו, עמ' 230–237.

המכתבים הם שלושה. שניים מהם נשלחו מירושלים מרחל בת אברהם מפראג, אלמנת אליעזר המכונה זוסמן, לבנה משה סופר תפילין במצרים. והמכתב השלישי נשלח גם הוא לבנה על מנת שישלח אותו לוונציה לר' יעקב בר אברהם כ"ץ, אבל משום מה לא נשלח וגם הוא הגיע לגניזה.

כל המכתבים מתחילים בעברית ומסתיימים בעברית, לפרקים נכנסו למכתבים גם מליצות עבריות. באחד מהם נאמר: 'נכתב כ"ט לירח האיתנים / ימיך יאריכו בנעמים.'

בסוף 'גן עדן': 'דש ביגערט איזק דער שרייבערא' (עמ' 3).
בסוף 'משה רבנו': 'איזק דער שרייבערא דער אונש דיו' מער אונ' דיזא רידא קונט טעט, דען נעמט אלא אין אורר גבעט' (עמ' 12).

בסוף 'אברהם אבינו': 'קינדר אל גמיינא גלוובט אן דען רינג ג[וט], וורטט זינש ווילן אונ' ליישטט א[ינ] זין גבוט, דש שולטיר טון איר מן מיט אורן וויבן, טוט איר דש זא מק אוך הייל בקליבן, נו וורטט זינג ווילן די ווילא איר דש לעבן הוט, איזק דער שרייבערא דער גיבט אוך דען רוט, אונ' טוט איר דש זא מק אוך ניכט גשוויכן זא קומטיר אין דש איוויגא הימל ריכ[ן] (עמ' 33).

ובסוף 'משל האריה החולה': 'זוער דער לויטא וינטשפט הוט, דער הוט גרושן הש בון ג[וט], די אינגל אימא הימל זינט אימא גראם, אונ' אוך דער שרייבער אברהם'.

השירים נעתקו כנראה ממקורות שונים, ולכן יש הבדל בכתיבים: 'שרייבערא' ו'שרייבער'.
בסוף 'משל האריה החולה' קרא פוקס: 'שלונם'. אני קורא 'של', והפתרון הוא: שבת לאל.

ובאחר: 'בריאותי ת"ל תבושר / וממך כל טוב לא יחסר'. ואין ספק שהמכתבים לא נכתבו בידי רחל אלא מפיה על-ידי סופר.

הרבה ניתן ללמוד ממכתבים אלה על מצב היהודים בירושלים באמצע המאה השש-עשרה ועל המגפה שפרצה באותו זמן בירושלים ובצפת. הדלות היתה גדולה, אבל למזלם של התושבים היו מצרכי החיים בזול. האם מתאוננת על מצבה הקשה, שאינו שונה ממצבם של היהודים האחרים, ומבקשת תמיכה. ואגב אורחא, היא מספרת לבנה על דברים שקרו בקהילה האשכנזית הקטנה ועשו רושם בעיר. אנו שומעים מפיה, כי אחד, ושמו ר' דוד, **מחפש חתן לבתו, ובלכד שיהיה אשכנזי, ויתן** נדוניה לבתו את ביתו, כלי הבית וספריו. ולו היה נכדה צבי בירושלים – ודאי שהיה מקבלו כחתן לבתו. ואחר, ר' בנימין, שמעריכים את כספו בארבעת אלפים דינרים, השיא את בתו ליתום בן חמש-עשרה, והוא מחזיקו בביתו ומלמדו תורה. האם גם כותבת, כי היא רוצה שהבן יחזור לירושלים אחרי המגפה וידאג לספרים שהניח אצלה. והיא מזהירה אותו, כי כאשר תמות 'י בואו הם ויקחו הכל', היינו אנשי החברה קדישא. היא גם הודיעה לו, כי ר' דוד הלווה לה זהוב אחד על משכון של שתי גמרות. וכשהזכירה את ר' דוד הנ"ל וסיפרה שהוא בן שמונים, הוסיפה ברכה כדרכה של אם: יהי רצון שגם אתה תגיע לגיל זה. היא משתמשת גם במשל הידוע: הנעלם מן העין נעלם מן הלב, ואומרת, כי משל זה אינו תופס לגבי אם.

מובן שגם חוקרי יידיש ימצאו במכתבים הללו מקום להתגדר בו.

וכאן נשאלת השאלה: איך הגיעו כתיביד אלה לגניזה?

בעניין החיבורים ביהודית-אשכנזית העלה פוקס את ההשערה, **כי במאה** **הארבע-עשרה כבר היתה קהילה אשכנזית במצרים, אלא שאין לנו שום ידיעה על כך,** **וספק גדול בדבר.** מתקבל יותר על הדעת, כי יהודי אשכנזי ביקר במצרים (מארץ-ישראל או מאיטליה) וכתב-היד שהיה בידו, כדי לשעשע את נפשו בדרך, נשאר מסיבות בלתי ידועות במצרים. ומשום האותיות העבריות הוכנס לגניזה מבלי שידעו הגוונים מה מכילים כתבים אלה. והפיוטים האשכנזיים גם הם הובאו על-ידי יהודי אשכנזי עובר אורח למצרים. כך הגיעו לידינו כתיבי-היד האשכנזיים הקדומים ביותר דווקא מאוצר הגניזה, ששמר על הרבה טקסטים חשובים; ועדיין לא נתמצה כל החומר שנגנז בה.